

Эсенкулов Н.Ж.

АФГАНИСТАН – ИШКЕ АШПАГАН ҮМҮТ

Эсенкулов Н.Ж.

АФГАНИСТАН – НАДЕЖДА, НЕ ВОПЛОЩЕННАЯ В ЖИЗНЬ

Келерки жылдын 15-февралында Советтик аскерлердин Афганистандан чыккандыгына 20 жыл болот.

Советтик аскерлер Афганистандан чыккандан бери 20 жылга жакын убакыт өтсө да шору кайнаган афган элине күттүргөн тынчтык, бейкут турмуш келген жок. Өлкөдө бүгүнкү күнгө чейин отуз жыл мурун башталган граждандык согуштун оту өчпөй, Афганистан диний экстремизмдин, терроризмдин, баңгизаттарды өндүрүүнүн жана таркатуунун дүйнөлүк борборуна айланып калды. Афганистанда түзүлгөн кырдаал коңшу өлкөлөрдү гана эмес, бүткүл дүйнөлүк коомчулукту да тынчсыздан-дырууда.

Отуз жылдан ашыкка созулган граждандык согушта бир миллиондон ашык афгандык өлүп, беш миллиондон ашык афгандыктар качкын болуп дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө күн көрүшүүдө ¹.

1979 жылдын 27-декабрында Советтер Союзу «чектелген аскер контингентин» Афганистандын жетекчилеринин өтүнүчү боюнча абалды жөнгө салуу үчүн киргизген ².

Советтер Союзунун Афганистанга аскер күчтөрүн киргизүүгө кайсыл факторлор түрткөн деген суроону иликтеп көрөлү.

XIX кылымдын башында Афганистан Кабул, Герат, Кандагар, Пешавар хандыктарына бөлүнүп кеткен. Кабулдун башкаруучусу Дос Мухаммед 1836 жылы өзүн эмир деп жарыялап Афганистанды бириктирүү үчүн көп аракеттерди жасаган. Бирок, бул мезгилде Англия Афганистанды басып алууну көздөп калган. 1838 жылы Англия отуз миң аскер менен Афганистанга басып кирип Кабул, Кандагар жана Газни шаарларын басып алганы менен, өлкөгө өзүнүн үстөмдүгүн орнотуу алган эмес. Дос Мухаммед кайрадан бийликке келип, өлкөнү бириктирүүнү уланткан. Англичандардын өлкөнү басып алууга жасаган аракети, афгандыктардын биригүүсүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Дос Мухаммеддин мурасчысы Шерали эмир өлкөнү толук бириктирүүгө жетишкен. XIX кылымдын 70 жылдарында Афганистанга өз үстөмдүгүн орнотууну Россия да көздөп калган.

1878-1880 жылдарда Англия Афганистанды басып алууга экинчи жолу аракет кылган. Эки жылдык согуштун жыйынтыгында Англия менен Афганистандын ортосунда Гандамак келишими түзүлгөн. Келишимдин негизинде Афганистан Англиянын вассалдыгына айланган. Бирок эркиндикти сүйгөн тоолуктар, Шерали эмирдин жээни Абдуррахмандын жетекчилиги астында

көтөрүлүшкө чыгышкан. Көтөрүлүшчүлөрдү Россия колдоп Абдуррахман бир топ ийгиликтерге жетишкен. Англия 1880 жылдын жай айларында, Абдуррахманды эмир деп таануга аргасыз болгон, бирок, эмир Абдуррахман өлкөнүн тышкы саясатын Англия менен макулдашып жүргүзүүгө убадасын берген.

1893 жылдан бүгүнкү күнгө чейин Афганистан менен Пакистандын ортосундагы чыр-чатактын негизи болгон Англия менен Афганистандын (кийинчирээк индия-афган) чек арасын иш жүзүндө Англия өзү билгендей аныктап, афган элинин ядросун түзгөн пуштундарды экиге бөлүп пуштундардын бир бөлүгү азыркы Пакистандын курамында калган. Бул демаркация тарыхта «Дюрандын линиясы» деген ат менен белгилүү.

Эмир Абдуррахман өлкөдөгү бытырандылыкты жоюп, күчтүү борбордоштурулган бийликти орнотууга багытталган бир нече реформаларды жүргүзгөн. Алардын ичинен духовенствонун өлкөдөгү таасирин төмөндөтүү үчүн, динди мамлекеттин көзөмөлүнө баш ийдирип, дин кызматкерлеринин экономикалык, административдик өз алдынчалыгын жойгон ³.

1919 жылы бийликке Абдуррахман эмирдин небереси Аманулла келип, Афганистандын эгмендүүлүгүн жарыялаган. Советтик Россия Афганистандын көз каранды эместигин биринчи болуп таанып, элчиликтерди ачууга даяр экендигин билдирген ⁴.

Афганистандын 1919 жылдын 3-мартында тең укуктуу мамилелерди орнотуу деген сунушун четке кагып, Англия Афганистанга каршы согуш баштаган. 1919 жылдын май-июнь айларындагы согуштук аракеттердин натыйжасында Англия менен Афганистандын ортосунда Равалпин келишими түзүлгөн, Англия Афганистандын көз каранды эместигин тааныган.

1921 жылдын 28-февралында Советтик Россия менен Афганистандын ортосунда достук келишимге кол коюлган.

1926 жылы СССР менен Афганистандын ортосунда бейтараптык жана бири-бирине кол салбоо жөнүндө келишимге кол коюлуп, бул келишим 1931,1936,1955, жана 1975 жылдары узартылып турган. Белгилей кетчү нерсе, келишимде атайын статья СССР менен Афганистанды бири-биринин ички иштерине куралдуу же куралсыз кийлигишпөөгө милдеттендирген.

XX кылымдын 50-жылдарында Афганистан Пакистанга Пакистандагы пуштундарга өз

алдынчалык берүүсүн суранып кайрылган. Пакистан Кабулдун кайрылуусун канаатандырмача түгүл, афганистандын товарларын өзүнүн территориясы аркылуу өткөрбөй койгон. Пакистандын экономикалык блокадасы 1955 жылдагы Никита Хрущев менен Николай Булганиндин Кабулга жасаган визитинде чечилип, афганистандын товарлары СССРдин территориясы аркылуу өтө баштаган⁵. Англия менен Пакистандын Афганистанга жасаган мамилеси, Афганистанды Советтер Союзу менен болгон мамилесин андан ары жакшыртууга алып келген. XX кылымдын 50 жылдарынын аягында Афганистан Советтер Союзунан экономикалык жардам алган өлкөлөрдүн ичинен Индия менен Египеттен кийинки үчүнчү орунга чыккан⁶.

Советтер Союзу экономикалык жардамдан башка Афганистанга согуштук ар түрдүү техникаларды, курал-жарактарды берип, Советтик аскер окуу жайлары Афганистанга офицерлерди да даярдап берип турган.

1973 жылдын 17-июлунда өлкөдө төңкөрүш болуп бийликке Мухаммед Дауд келип, Афганистанды республика деп жарыялаган. Мухаммед Дауд деле өлкөнүн экономикасын көтөрүп жибере алган эмес. Өлкөдө социалдык-экономикалык саясий абал, мурдагыдан да курчуп кеткен. Ушундай кырдаалда советтик үлгүдөгү социализмдин модели артта калган Афганистан үчүн туннелдин аягындагы жарыктай болуп нур берип турган.

Бийликке каршы оппозицияны Афганистан элдик-демократиялык партиясы жетектеген. АЭДП 1965 жылы Кабулда жашыруун түзүлүп партиянын башында акын Нур Мухаммед Тараки, Хафизулла Амин пуштундар жана тажик Бабрак Кармал турушкан.

1977 жылдын 27-апрелинде аскер төңкөрүшү болуп М.Дауд өлүп бийлик Революциялык кеңешке өткөн. АЭДПнын Генералдык секретары Н.Тараки Революциялык кеңештин төрагасы, өлкөнүн премьер-министри жана куралдуу күчтөрдүн башкы командачысы, Б.Кармал премьер-министрдин орун басары, Х.Амин тышкы иштер министринин кызматын ээлешкен. Революциялык кеңеш өзүнүн биринчи декрети менен өлкөнү Афганистан Демократиялык республикасы деп жарыялаган.

Жаңы бийлик өлкөнүн экономикасын көтөрүү үчүн агрардык реформаны, билим берүү менен маданиятты өнүктүрүүнү жарыялап, бирок өлкөнүн өзгөчөлүгүн эске албай ислам динине жек көрүүчүлүк менен мамиле кылышкан. Бул мыйзам ченемдүү эле көрүнүш анткени, марксисттер атеист болушат эмеспи. Революциялык бийлик Афганистанда социализмди курууну алдына максат коюп, социалистик коомго өтүүнүн шарттары өлкөдө дээрлик жок экендигине карабастан, зордук-зомбулук менен, шашылыш ойлонулбаган иштерди жасай башташкан.

1978 жылдын 5-декабрында Н.Тараки Москвада Афганистан менен Советтер Союзунун ортосунда 20 жылдык достук, кызматташтык жөнүндө келишимге кол коюуга жетишкен. Ошондон баштап Советтер Союзу Афганистанга согуштук жардамды көбөйтүп, миндеген аскер кеңешчилери афган армиясына, мамлекеттик коопсуздук комитетинин кызматчылары тиешелүү органдарга жөнөтүлө баштады. Бирок, тилекке каршы, жаңы бийлик өкүлдөрү мамлекетти башкаруу, экономиканы өнүктүрүү, социалдык-экономикалык маселелерди чечүүдө тажрыйбасыздык кылышкан. Ошого кошумча Н.Тараки менен Б.Кармалдын ич ара келишпестиктери да өлкөдөгү стабилдүүлүккө тескери таасирин тийгизген. 1978 жылдын аягында жер-жерлерде жаңы бийликке каршы куралдуу көтөрүлүштөр чыга баштаган, миндеген адамдар афган армиясын таштап кетишкен. Бабрак Кармал Революциялык кеңештен чыгарылып Чехословакияга элчи болуп дайындалып, анын жактоочулары куугунтукка алына баштаган.

1979 жылдын мартында Хафизулла Амин премьер-министр болуп, иш жүзүндө коргоо министрлигин да башкарган. Н.Тараки менен Х.Аминдин күрөшү 1979 жылдын күзүндө кульминацияга жеткен, 12-сентябрда Тараки Гаванадан Кабулга келе жатып, Москвада Брежнев менен жолугушкан. Бирок, 14-сентябрда Тараки Кабулга келээри менен Амин тарабынан кызматтан алынып, 8-октябрда бүт үй-бүлөөсү менен өлтүрүлгөн.

Советтер Союзунун Афганистанга чектелген аскер күчтөрүн киргизүүгө төмөндөгү фактылар да түрткөн. Советтер Союзунун Афганистандагы ишенимдүү кишиси Таракинин өлтүрүлүшү. Иранда ислам революциясынын жеңиши, аятолла Хомейнинин ислам революциясын башка өлкөлөргө таратууга жасаган аракетин. Афганистанда ислам фундаменталистеринин позициясынын күндөн-күнгө күч алышы. Х.Аминди Америка менен жашыруун тил табышып кетеби деген шектенүүлөр. Советтер Союзунда Афганистанга биз кирбесек, америкалыктар Орто Азиядагы өнөктөшү Иранда ислам революциясы жеңгенден кийин. Афганистанды каратып алууну көздөшөт деген пикирдин басымдуу болушу. Эгер америкалыктар Афганистанга Орто алыстыкка атуучу ракеталарын орнотушса өлкөнүн коопсуздугун кантип камсыз кылабыз деген согуш стратегтеринин чочулоосу. Эки миң километрге созулган совет-афган чек арасынын тагдыры. Ошого эле кошумча согуш стратегтери биз америкалыктардан эки согуш артта калдык, алар Түштүк Корея менен Вьетнамда аскерлерин, согуштук техникасын сыноодон өткөрүп алышты, биз да аскерлердин согуштук даярдыгын чыңдоо, жогорку тактыктагы согуштук курал жарактардын мүмкүнчүлүгүн согуш учурунда байкап көрүү керек дешип Афганистанга аскер күчтөрүн киргизүүнү колдоп турушкан. Бул пикирдин чындыгын ошол

кездеги СССРдин тышкы иштер министрлигинин Жакынкы Чыгыш бөлүмүнүн бөлүм башчысынын орун басары, кийинчирээк илимий кызматкер Е.Д.Пырлиндин «Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму» деген китептин автору Алексей Васильев менен болгон маегинде тастыктаган: - Менин билишимче Д.Устинов Л.Брежневди Афганистанга аскер күчтөрүн киргизүүгө үндөсө, кийинки коргоо министри Соколов армиянын баарын Афганистан аркылуу өткөрүш керек деп эсептеген. – деп билдирген ⁷.

Советтик аскерлердин Афганистанга кирүүсү, Х.Аминдин өлтүрүлүшү, Б.Кармалдын бийликке келиши Афганистандын калкынын жарымына жакынын түзгөн пуштундардын нааразычылыгын күчөткөн.

XX кылымдын 90 жылдарында белгилуу америкалык саясат таануучу, 1977-1981 жылдардагы АКШнын президентинин улуттук коопсуздук боюнча кеңешчиси Збигнев Бжезинскийдин маалыматы боюнча Афганистандагы калктын 38% пуштундар, 25% тажиктер, 19% хазарлар, 6% өзбектер түзөт ⁸.

Советтик аскерлердин Афганистанга кириши граждандык согуштун отун андан ары күчөткөн. Советтер Союзунун эгемендүү Афганистандын ички саясатына аскер күчтөрүн пайдалануу менен кийлигишүүсү Америка башында болгон Батыш Европа өлкөлөрү, 1,2 миллиард мусулман дүйнөсү, Кытай, Япония тарабынан катуу айыпталган ⁹.

Америка менен Батыш Европа өлкөлөрү экономикасынын каны болгон Перс булуңундагы нефтиден ажырап калабызбы деген коопсуздуктан, Ирандагы таасиринен ажыраган Америка үчүн Советтик аскерлердин Афганистанга кириши кошумча сокку болгон. Буга жооп кылып АКШнын президенти Жакынкы Чыгыштагы согуштук базаларын чындап, СССРге буудайды экспортоого жарым жартылай тыюу салып, алдыңкы технологияларды экспорттону чектеп, ОСВ – 2 боюнча келишимди сенаттан кайра чакыртып алып, америкалык спортсмендерди Москва Олимпиялык оюндарына катышуусуна тыюу салган ¹⁰.

Ошентип, жарыша куралданууну токтотууда жетишилген ийгиликтер жокко чыгып, Америка менен СССРдин ортосунда Афганистан жана Жакынкы Чыгыш үчүн болгон эрегишүү күч алган.

Кытай үчүн «советтешкен» Афганистан аркылуу айланып курчап калуу коркунучун пайда кылса, өнөктөшү Пакистанга да кысым көрсөтүлөт деп чочулаган. Ошондуктан, Кытай СССР менен мамилени жакшыртуу маселесин караган мезгилде СССРге үч шартты: Монголиядагы аскер күчтөрүн, Камбоджадан вьетнамдык аскерлерди жана Афганистандан өз аскерлерин чыгарып кетүүнү талап кылып, куралдуу афган оппозициясын активдүү колдогон.

Мусулман дүйнөсү үчүн Советтик атеисттик мамлекеттин мусулман өлкөсүн басып алууга жасаган аракети гана болбостон исламдын эң ыйык жерлери Мекке менен Мединага да кирип келишеби деген шектенүү пайда болгон.

СССР Афганистанга аскер күчүн киргизүү менен узакка созулган партизандык согушка даяр афган эли менен гана кагылышпастан дээрлик дүйнөлүк коомчулук тарабынан материалдык, финансылык жана башка жардам алган афган эли менен согушууга мажбур болгон.

Советтер Союзу учун он жылга созулган афган согушу өтө кымбатка турду. СССР он төрт миңге жакын аскеринен айрылып, элщц миңден ашык жоокерлер жарадар болуп, канчасы дайынсыз жоголгон. Жарадар болгондор бүгүнкү күнгө чейин жараатынын азабын тартып келише, дайынсыз жоголгондордун ата-энеси, тууган уруктары келип калабы деген үмүт менен жашап келишүүдө. Афган согушу деги эле эч кимге жакшылык алып келбей, афган элине да, совет элине да кайгы, орду толгус жоготууларды алып келди. Афган согушу жана жарыша куралдануу СССРдин экономикасын алсыратып (афган согушуна Советтер Союзу алтымыш миллиард сом чыгымдаган) өлкөнүн кыйрашын тездеткен негизги себептердин бири.

Афганистандагы согуш оту Союз тарагандан кийин деле жалындап күйүүдө. Афганистандын кесепети Кыргызстанга да тийип, Афганистандын аскер окуу борборлорунан даярдыктан өткөн террористер 1999-2000 жылдарда Кыргызстанга кирип келип, алар менен болгон кармаштан биздин бир нече мекендештерибиз курман болуп, Баткен согушуна беш жүз миллион сомго жакын чыгым кеткен.

Афган проблемасы 2001 жылдын 11 сентябрындагы террористердин Америкага урган соккуларынан кийин кайрадан актуалдашып кетти.

Союз бузулгандан кийин дүйнөдөгү жападан жалгыз улуу державага айланган АКШ афганистандагы террористерди талкалап демократияны орнотууга киришти. Американын өтүнүчү боюнча борборубуздагы «Манас» аэропортуна Америка башында болгон терроризмге каршы коалициялык күчтөрдүн аскер базасы орун алды. Бирок, дагы деле афганистанда жашынып жүрөт деген террористердин башчысы Усама бен Ладан кармала элек Баңгизат өндүрүү жылдан жылга көбөйүүдө.

Ошентип, социализмди Афганистанда беш жылда курабыз деген Апрель революциясынын жетекчилеринин үмүтү, аскер күчүн киргизүү менен Афганистанда социализм куруп, социалисттик системаны мындан ары да жайылта беребиз деген Советтик жетекчилердин үмүтү, Афганистандагы терроризмдин очогун талкалап демократиялык өлкө курабыз деген америкалыктардын үмүтү, акыр аягында качан өлкөбүзгө күттүргөн тынчтык, бейпилдик келет деген афган элинин үмүтү ишке ашпай келет.

Пайдаланылган адабияттар

1. Юрьев М.Ф. История стран Азии и Северной Африки после второй мировой войны (1945 – 1990) - М.: Издательство МГУ, 1994, 168 бет.
2. Васильев А. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму. – М.: Наука 1993, 270 б.
3. Боронбеков С. Роль Российского законодательного опыта в формировании Афганской государственно-правовой системы. // Материалы научно-практической конференции «Россия и Восток: проблемы взаимодействия» - М.: 1993, часть 2. 248 бет
4. Документы внешней политики СССР т.3 –М.: 1959, с.551-553.
5. Медведев Р. Н.С.Хрушев: Политическая биография – М.: Книга, 1990, с. 80-81 беттер.
6. Васильев А. көрсөтүлгөн чыгарма 272 бет.
7. Васильев А. көрсөтүлгөн чыгарма 35 бет.
8. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999, 153 бет.
9. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство – М.: Международные отношения, 2006, 72 бет.
10. Васильев А. көрсөтүлгөн чыгарма 140 бет.